

در لابه لای یادداشت‌ها

• دکتر محسن جعفری مذهب
عضو هیأت علمی کتابخانه ملی

• «بررسی مضامین و تحلیل محتوای یادداشت‌های نسخ خطی (قرن ۶ - ۱۲ ق)»
کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (مجموعه سید محمد مشکوة)،
[پایان نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع رسانی دانشگاه تهران]
• استاد راهنما: دکتر عباس حری
• استاد مشاور: استاد ایرج افشار
• پژوهشگر: فریبا افکاری
• تهران - دانشگاه تهران، ۱۳۸۰ ش

ردیف دوم مشترک هستند.
۴. یادداشت‌های متفرقه: تاریخ تولد و وفات افراد، وقایع تاریخی، فرمول‌های طبی و شیمیایی و ...
گفتیم که گاه بر کتاب‌های چاپی (چاپ سنگی و سربی) نیز این‌گونه یادداشت‌ها یافت می‌شوند که ارزش آن‌ها کمتر از موارد ثبت شده بر نسخه خطی نیست.^۱
پایان نامه خانم فریبا افکاری بررسی مضامین و محتوای یادداشت‌های مذکور بر بخشی از کتاب‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران است و تا آنجا که این نگارنده آگاهی دارد، در نوع خود نمونه است. البته نه از آن رو که این موضوع پیشتر مورد پژوهشی در این سطح قرار نگرفته (که این‌گونه هم هست)، بلکه از آن رو که روشی نوین را در این‌گونه پژوهش‌ها بکار بسته است.

ضعف عمده پژوهش‌های علوم انسانی در کشور ما، بهره‌گیری از روش‌های بیش و کم سماعی و نقلی است، بویژه در ادبیات و تاریخ، نقل روش عمده و نیز علت عمده سکون و سقوط پژوهش‌هاست. فهرست نویسی و نسخه‌شناسی نیز از این آفت برکنار نمانده است. در نسخه‌شناسی هنوز بهره‌گیری از روش‌های فیزیکی و شیمیایی برای شناخت جنس اجزای نسخه‌ها، کفر شمرده می‌شود. حتی بکارگیری روش‌های علوم اجتماعی چون آمار، روان‌شناسی خط و ... وارد مرحله آغازین

یادداشت‌های نوشته شده بر نسخه‌های خطی (و گاه کتب چاپ سنگی و حتی چاپ سربی)، مدارک مهمی است که گاه اهمیت متن مکتوب را چندبرابر می‌سازد. در آغاز عالمان بودند که در توضیح و شرح و تصحیح نسخه، دانش خود را در کناره‌های نسخه به یادگار گذارند و به دنبال آنان، کاتبان، فروشندگان، خریداران، مالکان، امانت‌دهندگان، امانت‌گیرندگان، ... روز بروز بر آن یادداشت‌ها افزوده و علاوه بر یادداشت‌های علمی و متنی، یادداشت‌های شخصی و گاه شکوه و شکایت خود را بر حواشی متون افزودند.

مطالعه یادداشت‌های ثبت شده بر گوشه و کنار کتاب، علاوه بر فواید متن پژوهانه و نسخه‌شناسانه، در امور اجتماعی و جامعه‌شناسانه و حتی روان‌شناسانه به مورخ کتاب یاری می‌رساند.

یادداشت‌های کناره‌های کتاب به چند دسته تقسیم می‌گردد:
۱. یادداشت‌های مرتبط با متن: توضیح، شرح، ترجمه، تعریض، تکمله، تصحیح، پاسخ به نویسنده، ...
۲. یادداشت‌های مرتبط با نسخه‌شناسی متن: تهیه متن، خریداری متن، علائم مالکیت و ارث، امانت کتاب، صفحه‌شماری و کراسه‌شماری، مقابله و عرض، صحافی و جلدسازی، وقف، فرمول ساخت مرکب، مزد کتابت و ...
۳. یادداشت‌های شخصی کاتب و مالک: گاه با یادداشت‌های

خود نشده است.

این پایان نامه روش تحلیل محتوا را در بررسی مضامین یادداشت‌ها بکار می‌گیرد که در حد خود تهوری بشمار می‌رود و بدعتی مبارک.

روش تحلیل محتوا «تکنیک تحقیقی است که برای تشریح عینی، منظم، و مقداری محتوای آشکار ارتباطات بکار می‌رود» (ص ۱۵) و باید دارای چهار خصلت اساسی «عینی بودن، منظم بودن، آشکار بودن و مقداری بودن» باشد.

با اینکه این پایان نامه یکی از نخستین پژوهش‌های بهره‌گیری از روش تحلیل محتواست، اما نشان از سختی‌های این روش نیز دارد و در بعضی جاها، پژوهشگر مجبور شده از بعضی شاخص‌های سلیقه‌ای و استنباطی بهره‌گیرد که نشان می‌دهد، خصلت مقداری بودن هنوز مشکل ساز است.

موضوع دادن به یادداشت‌ها (در ۲۰ مقوله) نیز فاقد هرگونه رده‌بندی علمی است و مثلاً معلوم نیست، چرا باید ادبیات یک مقوله باشد و دست‌ور زبان، معما، بلاغت، مقوله‌های جدا از ادبیات. این هم از نشانه‌های تازگی و سختی این راه است.

مقولاتی چون خرید و فروش، نکاح و معاملات که از مباحث حقوقی است به علوم قرآنی متصل گردیده‌اند که سلیقه نویسنده را پررنگ می‌گرداند و از موارد نقض روش تحلیل محتواست.

صفت خوانا و ناخوانا بودن هم به دلیل نسبی بودن، خارج از روش تحلیل محتواست. ترجیح «موضوع غالب» نیز کاملاً سلیقه‌ای و استنباطی و مخالف روش تحلیل محتواست.

به گزارش چکیده پایان نامه، این پژوهش بررسی ۴۵۰ یادداشت در ۱۸۳ جلد کتب خطی سده‌های ۶ تا ۱۲ هجری قمری مجموعه مرحوم محمد مشکوة در کتابخانه مرکزی دانشگاه را مورد نظر داشته است.

نویسنده اهمیت این مجموعه را در فراوانی، تکراری بودن

بعضی نسخه‌ها برای مقابله و مقایسه، دربرگیرنده قرون گوناگون، یادداشت‌های افراد مهم و سرشناس، متون چاپ نشده، نسخه‌های مزین و هنرمندانه، برمی‌شمارد.

پایان نامه دارای چهار فصل است:

فصل اول

فصل یکم با عنوان «معرفی پژوهش» به مباحثی چون مقدمه، بیان فایده و ضرورت پژوهش، تعریف عملیاتی اجزای مسأله، هدف و فایده پژوهش، سؤال‌های پژوهش، فرضیه‌های پژوهش، متغیرهای پژوهش، روش‌ها و فنون، کاربرد روش تحلیل محتوا در این پژوهش، شیوه تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش، پایایی مشاهده‌گر (ضریب قابلیت اعتماد)، محدودیت‌های پژوهش، و پیشینه پژوهش در ایران و جهان است، که در واقع پاسخ مفصل به طرح پژوهش (پروپوزال) کارشناسی ارشد ایشان است.

سؤال‌های پژوهش (موضوع یادداشت‌ها، بیشترین و کمترین موضوعات مطروحه، دوره یادداشت‌ها، ارتباط بین متن و یادداشت، تاریخ‌گذاری یادداشت‌ها، کاربرد موضوعی یادداشت‌ها در جامعه عصرکاتب) گاه به جواب آشکاری نیانجامیده است.

فرضیه‌های پژوهش (ارتباط موضوع یادداشت و متن کتاب، مطالب غیرشخصی یادداشت‌ها، ارتباط قدمت نسخه و تعداد یادداشت، ارتباط موضوع یادداشت و تاریخ آن، و ارتباط موضوع یادداشت و زبان آن) بخوبی انتخاب نشده‌اند و بعضی فرضیه‌ها چون «ارتباط قدمت نسخه و تعداد یادداشت» از غیر روش تحلیل محتوا نیز قابل کشف بود.

فصل دوم

فصل دوم با عنوان «مبانی نظری» به مباحثی چون تعریف

یادداشت یا ظهریه، سابقه و تاریخچه یادداشت‌نگاری در نسخ خطی، و تعریف مقوله‌ها و مفاهیم و دامنه‌آن‌ها می‌پردازد. در تقسیم‌بندی مقولات روش ورده‌بندی خاصی مد نظر قرار نگرفته و خوب بود حداقل روش دیویی مد نظر قرار می‌گرفت. بعضی مقولات که در ۴۵۰ یادداشت مورد بررسی، وجود نداشته‌اند، مورد غفلت قرار گرفته‌اند.

همان‌طور که پیشتر نیز گفته شد، ترجیح موضوع غالب از میان چند موضوع یک یادداشت از ضعف‌های این پژوهش است، مگر آنکه برای موضوع غالب استدلالی وجود داشته یا مقوله‌ای را به موضوع کلی اختصاص دهد.

قضاوت‌هایی چون «یادداشت‌نویسی بر ظهر کتب قدمتی به اندازه خود نسخ خطی دارد» (ص ۳۸) و یا «علم نسخه‌شناسی سابقه‌ای به قدمت کتاب‌شناسی و به کهنگی نسخه خطی دارد» که بگمان این نگارنده فاقد استدلالات علمی است.

فصل سوم

این فصل با عنوان «یافته‌های پژوهش و تجزیه و تحلیل یافته‌ها» به توصیف و تفسیر داده‌ها، آزمون فرضیه‌ها، تجزیه و تحلیل جداول و محاسبه ضریب قابلیت اعتماد می‌پردازد و کالبد پژوهش است.

۲۱ جدول برای توصیف و تفسیر داده‌ها اختصاص یافته است. بررسی آزمون فرضیه‌ها با توجه به سؤال‌های پژوهش (که قابل گسترش می‌باشد) کاملاً علمی است.

فصل چهارم

فصل چهارم با عنوان «نتیجه‌گیری و پیشنهادات» علاوه بر بررسی نتیجه‌های یافته شده، چند پیشنهاد نیز مطرح می‌کند.

این فصل با دربرگیری موضوعات یادداشت‌ها به تفکیک یادداشت‌های عام و شخصی و یادداشت خاص کتاب و کتابداری

بسیار مفید و کافی است.

پیشنهاد‌های نویسنده قابل توجه است، البته ایشان پیشنهاد دادند که یادداشت‌ها در بخش نسخه‌شناسی جای گیرند که به گمان این نگارنده^۲ در بخش خارج از نسخه Exlibris جای می‌گیرد و هویت مستقلی دارد. پیشنهادی چون تهیه آرشویی از مهرها و یادداشت‌ها و... عملاً غیرممکن است. پیشنهاد «تصویب و اختصاص چند واحد درسی» آشنایی با نسخ خطی «برای دانشجویان رشته کتابداری و هنر» و نیز «تشکیل کارگاه‌های آموزشی نسخه‌شناسی»، «تهیه اصطلاحنامه نسخه‌شناسی»، «تشکیل نمایشگاه‌های...» هیچ‌گونه ارتباطی با موضوع پایان‌نامه ندارند.

آخرین بخش پایان‌نامه علاوه بر فهرست منابع فارسی و خارجی، چند پیوست مفید را نیز دربر می‌گیرد که نمودارها، نسخه‌شناسی یادداشت‌ها به روایت تصویر، و نمونه کاربرگه یادداشت‌های نسخ خطی از آن جمله است.

این پایان‌نامه با اندک اشتباه‌های تایپی، اندک ضعف‌های پژوهشی که ناشی از ناهموار بودن روش تحلیل محتوا در نسخه‌شناسی است، به عنوان یکی از پژوهش‌های اصیل و نو در دهه‌های اخیر، قابل توجه و تقدیر است. امید است دیگر دانشجویان این راه را ادامه داده و توان علمی نسخه‌شناسی ایرانی را افزایش دهند.

پانوشت‌ها:

۱. مثلاً بنگرید به: محسن جعفری مذهب «دایه‌گزینی به گزارش یادداشت‌های کناره کتاب»، فصلنامه فرهنگ مردم، ش ۷ و ۸، بهار ۱۳۸۳.

۲. بنگرید به «فهرست‌نویسی: تنها یکبار»، آینه میراث، ش ۲۷، زمستان ۸۳.